

A magába zárt vers – Paul Celan költészetének rövid összegzése

Kevés olyan lírikus volt a XX. század folyamán, akinek életművéről annyi elemzés született, mint a Paul Antschel néven született bukovinai német-zsidó költő, Paul Celan (1920-1970) munkáiról. Habár a szerzőt az irodalomtörténet elsősorban a holokauszt legjelentősebb szerzőjeként tartja számon, a legtöbb elemzés álláspontja szerint sem szabad művészetét, főként kései verseit erre az egyetlen aspektusra redukálni – a Celan-költészet sokkal mélyebbről, sokkal elvontabb lírai-lelki mélységekből fakad, mely talán egyetemes és kontextuson kívüli értelmet adhat a költői életműnek.

Mint ahogyan azt Bacsó Béla is állítja A szó árnyéka c., Celan költészetéről írott kismonográfiában, Celan művei nem szoríthatóak be valamilyen skatulyába, irodalomtörténeti-/elméleti kategóriába – a verseknek saját, mintegy önmagába zárt világa, magja van, amihez az olvasó talán egyáltalán nem vagy csak nagyon nehezen férhet hozzá. Habár Celan korai verseiben sok színt, költői képet, könnyebben dekódolható utalást és kontextualizáló elemet használ (pl. magyarul a Mák és emlékezet, Küszöbtől küszöbig, Homok az urnákból, Nyelvrács címen ismert kötetek), verseinek terjedelme élete vége felé a kontextualizáló elemekkel és az egyértelmű dekódolhatósággal egyenes arányban csökken. Korai verseiben a költő tudatosan és nyíltan a holokausztról, a zsidó identitás ellentmondásosságairól, a második világháború borzalmairól és az utána beállt társadalmi-eszmei törésről vallott. Erről tanúskodik talán legismertebb verse, a Halálfuga, melyet nehéz volna szimbolikusan nem a hitleri Németország borzalmainak megörökítéseként értelmezni. Egy részlet a versből:

*„Isszuk a reggelek szürke tejét napeste is isszuk
délben is isszuk hajnalban is isszuk és éjszaka isszuk
isszuk és isszuk
sírt ásunk magunknak a légben ott nem fekszünk szorosan majd
Kígyókkal játszik egy ember a házban és ír*

*és ír ha sötétlik Németországnak aranyhajad Margit
ír és a háza elé lép ki villannak a csillagok füttyszóval hívja a véreket
füttyszóval hívja zsidóit elrendeli
ássatok sírt a talajbantánczene szóljon” (Faludy György fordítása)*

Azonban ahogyan Celan életműve előrehaladt az időben, verseiből egyre inkább eltűnt a konkrétság, a terjedelem csökkenésével csökkent a szövegek hozzáférhetősége. Habár a Halálfuga kétségtelenül a XX. század egyik legjelentősebb német nyelvű költeménye, miként azt Lator László is írja az 1981-ben az Európa Könyvkiadónál napvilágot látott, szintén Halálfuga c., Celan válogatott verseinek fordítását tartalmazó kötetének utószavában, a Celan-líra kései termékei, melyekből szinte teljesen kiszikkad a képiség és a kötőanyag, sokkal érdekesebbek lehetnek az irodalomtudomány számára.

Paul Celan 1970-es öngyilkosságával nagyjából egy időben nyertek teret Európában a posztmodern irodalomtudományi irányzatok, mint pl. a dekonstrukció, a diskurzusanalízis, az újheremenutika, stb. Habár Celan maga nem, vagy csak részben nevezhető posztmodern alkotónak, kétségtelen, hogy a dekonstrukció, mely a legismertebb kontextust jóformán vagy teljesen figyelmen kívül hagyó, pusztán a szöveg belső struktúráira és a jelentés gyakorlatilag kimeríthetetlen dekódolására támaszkodó irodalomtudományi irányzat bizonyult a legalkalmasabbnak Celan (főként kései) lírájának utólagos elemzésére. A dekonstrukció egyik alaptézise a kontextus figyelmen kívül hagyása, a szöveg önálló entitásként való létezése, másik a jelentés instabil mivolta, annak folyamatos újramagyarázhatósága, újraalkothatósága, elcsúsztathatósága. Amennyiben csak néhányat veszünk példaként Celan rövidebb, viszonylag kései versei közül, könnyen láthatjuk, hogy ezek voltaképpen zárt struktúrák, mintegy magukba zárt versek. A magukba zárttságot úgy érthetjük, hogy a versek egy-egy jelentéssrétege alatt mindig található egy újabb réteg, így pedig a bizarr, enigmatikus, de legtöbb esetben az olvasóban asszociációkat mindenképpen generáló és önmaguk értelmét (?) folyamatosan újrendező versek önmagukon belül egy-egy újabb verset, szöveget, asszociációs rendszert képesek megalkotni, akár a végtelenségig. Csupán egy példa, a viszonylag ismert Unlesbarkeit c. Celan-vers egyik magyar fordítása:

*OLVASHATATLAN ez
a világ. Kettős minden.*

*Az erős órák
a hasadó időnek igazat
adnak rekedten.
Te, legmélyedbe szorulva,
kilépsz magadból
mindörökre. (Lator László fordítása)*

A versnek pusztán egy pár aspektusát megvizsgálva, a Halálfuga viszonylag könnyen, minimális irodalmi-történelmi ismeretek birtokában dekódolható tartalmával szemben a fenti vers kapcsán már első olvasásra is kérdések merülhetnek fel – sokkal inkább kérdések, mint válaszok, amelyek már-már első pillantásra kialakítanak egy viszonylag stabil körvonalakkal bíró olvasat vázlatát. Miért adnak igazat az erős órák a hasadó időnek, és mi köze mindennek ahhoz, hogy a világ olvashatatlan, benne pedig minden kettős? És végül, de nem utolsó sorban, kicsoda a saját legmélyébe szorult megszólított? Maga a lírai beszélő, esetleg a mindenkori olvasó, vagy egy konkrét személy, akinek megállapításához már elengedhetetlenül szükséges a vers kontextualizálása? Bizonyosan kiolvasható a versből egyfajta nagyvonalakban jelenlévő tartalom, a biztos tudás megszerezhetetlenségének a költészetből már jól ismert motívuma és az emberi élet végeessége – azonban ha a fenti vers csupán ennyit lenne képes mondani, akkor időtállósága, költői különlegessége és ereje valószínűleg elég megkérdőjelezhetővé válna. A Celan-líra szikársága, hermetikussága, a kései költemények minimalizmusa és szemantikai telítettsége folytán talán elmondható, hogy a példaként feltüntetett fenti vers esetében is, a lehetséges olvasatok, az asszociációk, interpretációk, újragondolások száma, ha nem is gyakorlatilag végtelen, de mindenképpen nagyon magas. Ugyanaz a vers lehet akár holokauszt-vers, lehet korkrtikus-dekadens költemény, lehet pusztán bölcsekedés a világ és az emberi élet mulandóságáról, de lehet metapoétikus alkotás is, költészet a költészetről – ha a világ olvashatatlan, gyakorlatilag a vers is olvashatatlan, legalábbis abban az értelemben, hogy hiába olvassuk, a verset alkotó jelek egészenk értelmében nem lehetünk egészen biztosak. Ha pedig a szöveg amorf, a vers gyakorlatilag újabb verseket kelt életre önmagán belül – annyi újabb és újabb verset, ahányszor az adott verset újraolvassuk, újragondoljuk, a jelentéselemeket, képeket akár dekonstrukcionista szemmel részeire bontjuk és új egésszé rendezzük össze. A XX. század második felében, egy teljesen széthullott világban, az első és a második világháború utáni Európában – de akár tér és idő kontextusát figyelmen kívül hagyva, az emberiség általános eszmevesztettségét és a megszerezhető tudás végeességét tekintve – a vers nem tanítani akar,

nem didaktikusan megmondani akarja, ő maga mit jelent. Sokkal inkább lehetőségeket kínál a gondolkozásra, magában elrejtett további versek megteremtésére, önmaga és egyúttal minden más folyamatos revideálására, újragondolására. Véleményem szerint ez Celan lírájának, legalábbis szemantikailag telített, rövid, hermetikusan zárt versekben bővelkedő kései lírájának egyik emblemikus ismertetőjele, ha úgy tetszik, költői vízjegye. Lehet egy alkotás egyetemesebb értékű, ha téren és időn kívül, mintegy önmagába zártan, de önmagából és a kontextusából egyúttal talán ki is lépve az elmondhatatlant akarja elmondani? A celani líra verset zár a versebe, de hagymahéjszerűen minden apró vers mögött / alatt egy újabb réteg, egy újabb vers sejlik fel, folyamatos újragondolásra és újrateemtésre adva lehetőséget, olyan intellektuális-esztétikai élményt nyújtva a szenzitív olvasónak, amire talán tényleg kevés XX. századi európai lírikus volt képes. A vers súlya éppen abban rejlik, hogy jelentése nem stabil, nincs valamihez, valakihez, valahová kötve – a dekonstrukcionista felfogásnak valamelyest mintegy megfelelően, de tulajdonképpen ettől az elméleti állásponttól is teljesen függetlenül elszakad szerzőtől, kortól, kultúrától, tértől. Önálló, önnön létezésébe visszavonuló és abban kiteljesedő egész lesz, amelyen belül az óvatos és érzékeny olvasás képes újabb és újabb réteket és újabb verseket generálni. Az egyetemesség ugyan elvont, többszörösen áttételes síkon jelenik meg, és a megértéshez talán fokozott figyelem és érzékenység szükséges, de ha a magába zárt vers az olvasási folyamaton keresztül egyszer képes kibomlani, akkor a feltároló rétegek jelentésgazdagsága és a továbbolvashatóság, továbbalakíthatóság produktivitása gyakorlatilag vég nélküli. Celan rövid versei magvait, kiindulópontját alkothatják egy olyan potenciális mentális szöveguniverzumnak, amelynek létezésére az európai költészetben előtte talán nem igazán volt példa.

Celan költészetének többszörös rétegzettségéből és a versek hermetikusságából kifolyólag azonban – sajnos – kétségessé válik a celani líra fordíthatósága, német nyelvből más nyelvbe való átvihetősége. Természetesen, mint minden vers, Celan lírája is fordítható, azonban, mint ahogyan azt Kiss Noémi irodalomtörténész is tárgyalja Celanról szóló, *Határhelyzetek* c. doktori értekezésében, melyben a *Tenebrae* c. Celan-vers különböző fordításait hasonlítja össze. A probléma e téren inkább abban gyökerezik, hogy mivel a fordítás – nemcsak ennyire enigmatikus, sokértelmű és hermetikusan zárt versek esetében – egyúttal szinte mindig az adott vers olvasata is, felmerül a kérdés, hogy a reprodukált, fordított vers, bármennyire erős, hűséges és esztétikus fordítás / önálló vers is, vajon képes-e reprodukálni azt a költői erőt és rétegzett magába zártságot, amelyet az eredeti versek? Egy-egy Celan-verset megvizsgálva, amennyiben több magyar fordításban is létezik, okvetlenül arra a következtetésre lehet jutni,

hogy bizony igen nagy eltérések lehetnek, hiszen a fordító egyúttal mindig interpretál is, és ennyire összetett, bonyolult és rétegzett líra esetében az interpretáció nem feltétlenül minden konkrét esetben azonos. Kérdés, hogy az önmagába zárt vers maradéktalanul átültethető-e egyik nyelvből a másikba, vagy az átültetés már maga is egy új vers, egy új szöveg, egy új jelentésréteg létrehozása az eredetin belül, amely persze lehetővé teszi a további olvasatokat, újragondolásokat, mentális újraírásokat. Nyelvspecifikus-e, hogy egy jelentős költő jelentős lírája eljuthat-e az olvasóhoz, potenciális mentális versek végtelen vagy majdnem végtelen szöveguniverzumát létrehozva? Úgy gondolom, mivel Paul Celan ismert, jelentősnek tartott és kevésbé jelentősnek tartott versei is, nem egy esetben kiváló fordításokban (Lator László, Schein Gábor, Oravecz Imre, Simon Balázs, hogy csak az ismertebbeket említsük) hozzáférhetőek a magyar anyanyelvű olvasó számára is, a válasz az, hogy ez a lírai magába zárttság, hermetikusság és produktív továbbalakíthatóság, mely talán a celani költészet lényegének tekinthető, igenis közvetíthető a nyelvek között. A celani magába zárt vers talán nem vész el a fordítás közben, pusztán átalakul, oly módon, ahogyan az olvasás által is folyamatosan át- és újraalakul.

Ha pedig a magába zárt vers egyetemes, térbeli és időbeli kontextustól, és adott esetben akár nyelvtől is független, tehát újraalkotható, még egyetemesebbé, kultúrák között közvetíthetővé tehető, mintegy időtlen üzenetet hordozva a mindenkori olvasónak, mintegy a folyamatos újragondolás révén az olvasót magát is alkotóvá emelve, akkor az egy jelentősnek elkönyvelt költő életművének egyáltalán nem elhanyagolható és nem szokványos eredménye.